

АНОТАЦІЯ

Акрідіна Г. В. Монументально-декоративне мистецтво православних храмів Одеси. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021.

Дисертація є першим комплексним дослідженням монументально-декоративного мистецтва православних соборів, парафіяльних церков і монастирів Одеси, яке представлено у контексті світової християнської спадщини.

Науковим завданням дослідження є комплексний мистецтвознавчий аналіз історії і сучасного стану стінопису, мозаїкта іконостасів православних храмів Одеси у синтезі з архітектурним оточенням.

Актуальність теми обумовлена активним відновленням церковнопарафіяльного життя періоду державної незалежності України. Зростання інтересу науковців до старовинного і сучасного християнського мистецтва країни передбачає необхідність цілісного дослідження православних церков Одеси.

Зібрані і проаналізовані історіографія, архівні матеріали, історичні джерела; проведено фотофіксацію екстер'єрів та інтер'єрів храмів. Візуальну джерельну базу систематизовано у вигляді каталогу (501 позиція), що ґрунтується на порівнянні зі світовими християнськими творами. Більшу частину наочного матеріалу вперше введено у науковий обіг. Інтерв'ю зі священнослужителями, архітекторами, іконописцями і майстрами сформували документальну базу дослідження. Застосування сукупності наукових методів, провідними з яких є іконологічний, іконографічний і компаративний, сприяло комплексному вивченню мистецтва храмів Одеси,

аналізу особливостей змісту програм розписів, стилістики окремих монументальних творів і цілісних ансамблів стінопису у синтезі з архітектурним оточенням.

Досліджено спадщину Візантії та академічну традицію у художньому оформленні соборів Одеси. Вивчено історію і мистецтво Спасо-Преображенського кафедрального собору (1808), зруйнованого у 1936 році і відтвореного у 1999–2010 роках. Проведений художньо-стилістичний аналіз показав його зв'язок з європейською архітектурою ампіру. Простежено опосередкований вплив архітектури Ренесансу, зокрема собору Святого Петра у Римі. Показано стилістичну єдність вівтарної сіні з каплицею-ротондою Темп'єтто (1502) Д. Браманте. Визначено вплив стилістики Відродження і бароко на об'ємно-пластичне рішення архітектурної рами центрального мармурового іконостасу. Показано, що у написанні ікон вівтарної огорожі Г. І. Журавський спирався на твори мистецтва Ренесансу, класицизму, бароко і модерну. Доведено, що при створенні художнього образу храму, присвяченого Преображенню Господньому, значну роль відіграє домінанта білого кольору і велика кількість позолоти у декорі інтер'єру.

Досліджено тематику і стилістику мистецтва нового нижнього храму Спасо-Преображенського собору, освяченого на честь місцевошанованого святого Інокентія (2005). Показано, що іконопис і стінопис були створені О. О. Рудим у лінійно-площинній стилістиці візантійського мистецтва часів Палеологівського Ренесансу (1261–1453), якому притаманна естетика вишуканих форм і гармонійність пропорцій. Зроблено висновок, що у просторі верхнього і нижнього храмів Спасо-Преображенського собору паралельно співіснують академізм і візантійська спадщина, що встановлює духовний зв'язок різних епох.

Мистецтвознавчий аналіз Свято-Успенського кафедрального (1855–1869) і Свято-Троїцького (грецького) (1804–1808) соборів Одеси виявив поєднання західноєвропейського і східнохристиянського мистецтв. Показано,

що архітектурне рішення Свято-Успенського собору виконано у візантійсько-давньоруській традиції, Свято-Троїцького собору – в стилі класицизму. Дослідження стінопису та іконостасів зазначених соборів вказує на домінування об'ємно-пластичної мови академічного живопису. У розписах обох храмів визначено стилістичний вплив модерну. З'ясовано, що стінопис трансептів і нефів Свято-Успенського і Грецького соборів має ознаки історичного або жанрового станкового живопису, а саме: конкретність зображеного простору і часу, велика кількість деталей були перенесені на поверхні архітектури без перекладу на образотворчу мову монументального мистецтва.

Досліджено особливості тематики і стилістики мистецтва парафіяльних церков Одеси у часовому контексті. Для художньо-стилістичного аналізу були обрані п'ять значних з історичної точки зору храмів, в оформленні яких найбільш яскраво проявилось наслідування академічної традиції або спадщини Візантії. Встановлено, що академізм і модерн є стилістичною основою як старовинного оформлення храму святителя Димитрія Ростовського, створеного наприкінці XIX століття, так і сучасного монументального мистецтва (початок 2000-х рр.) храму святих мучеників Адріана і Наталії.

З'ясовано звернення до візантинізму в сучасних розписах храмів Казанської ікони Божої Матері, рівноапостольної Марії Магдалини, благовірного князя Олександра Невського, що засвідчує прагнення до витоків християнського мистецтва, образотворча мова якого здатна виразити глибину духовного змісту. Підкреслено, що значна частина сучасних розписів парафіяльних храмів Одеси визначається відмовою від академічної стилістики і стильовим інтерпретуванням візантійського мистецтва різних періодів (XI – середина XIV століття).

Вперше вивчено символічну основу сакрального мистецтва чотирьох монастирів Одеси. Встановлено, що особливістю монументального оформлення Свято-Успенської обителі є розширення молитовного простору

завдяки розміщенню значної кількості сакральних зображень, створених у мозаїчній техніці, в екстер'єрах монастирських церков. Визначено, що особливого значення набуло поширення теми зустрічі мирян угодниками Божими навколо порталів і по периметру фасадів храмів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Тим самим, виявлено зв'язок з композиціями оформлень входів у сакральний простір Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Свято-Троїцького собору Почаївської Лаври, Свято-Георгіївської церкви села Пляшева Рівненської області.

Показано значення географічного положення міста-порту Одеси в особливостях монументально-декоративного оформлення обителей Святого Іллі та Святого Пантелеймона, колишніх подвір'їв однойменних монастирів Афона у Греції. Доведено, що позначені чоловічі монастирі є символічними порталами на шляху до Святої Гори. З'ясовано, що символічною основою Свято-Пантелеймонівського монастиря є образ сходження на Святу Гору Афон. Це знайшло прояв у розташуванні головного храму на верхньому (третьому) поверсі та у своєрідності конструкції сходів, у художньому рішенні інтер'єру. Показано, що стінопис кафолікону Свято-Іллінського монастиря зосереджено на передачі історичності подій Євангельської історії. Встановлено, що житійним сценам та образам святих стінопису афонських майстрів кінця ХІХ століття у Свято-Пантелеймонівській обителі притаманно поєднання канонічних основ іконографії з властивостями станкового живопису. Означено, що чоловічим монастирям Одеси властива наявність зображення Богородиці в іконографії Ігумені Святої Гори, Покровительки чернецтва.

Визначено, що у Свято-Архангело-Михайлівському жіночому монастирі, на базі якого діє іконописне відділення Одеської духовної семінарії, спостерігається цілеспрямоване освоєння і збереження образотворчих засад канонічного мистецтва Візантії. Християнську

концепцію соборності виражено у зображенні святих ченців у мозаїках і розписах монастирських церков Одеси, що створює образ спільної молитви.

В орнаментальному декорі храмів встановлено використання мотивів Античності: меандр, хвиля, що біжить, вазони з квітами; ранньохристиянської символіки: хризма, хрест-виноградна лоза, голуби, павичі, квіткові гірлянди; візерунків з рукописів X–XVI століть; візерунків модерну. Виявлено, що вільне застосування різноманітних художніх стилів ґрунтується на естетичному сприйнятті майстрів і замовників. Зроблено висновок про необхідність організації конкурсів і формування експертних комісій з метою підвищення професійного рівня сучасного церковного мистецтва.

У монументально-декоративному оформленні православних храмів Одеси спостерігається продовження традиції XIX століття створення стінопису академічного напрямку, в якому образи святих, біблійні та агіографічні сюжети показані з історичною конкретністю (А. І. Бурбела, І. Ф. Костров, сім'я Жаданів). Також виявлені ознаки модерну, якому притаманні поєднання візантійської іконографії та академічного трактування форм (М. М. Потапов, Г. І. Журавський, М. Д. Потужний). Зазначено, що стінопис Свято-Володимирського собору у Києві залишається зразком сакрального мистецтва, як і у часи його створення.

З'ясовано, що кінець XX століття ознаменований активним відродженням візантійської спадщини в оформленні церков Одеси. Поколінню художників-іконописців, які були залучені до сакрального мистецтва у 1990-і роки, притаманно використання візантійської стилістики (О. О. Рудой, В. В. Рудаков, Н. Є. Желтомирська, А. С. Чаркін, А. О. Шелюто, С. О. Кравцов, С. П. Бабієнко). Спираючись на канонічну основу, майстри створюють художню інтерпретацію візантійського мистецтва, що обумовлено специфікою простору храмів і необхідністю синтезу.

З'ясовано, що у створенні монументально-декоративного мистецтва використовуються сучасні матеріали (акрилові, силікатні фарби) і технології (застосування полотен в якості основи монументального живопису, зворотній метод набору мозаїк), спрямовані на прискорення і полегшення художнього процесу. Означено, що така система оформлення поступається технологіям фрескового живопису і методу прямого набору мозаїк, які утворюють органічний, міцний зв'язок з архітектурою.

Отже, внаслідок проведеного мистецтвознавчого дослідження були виявлені два провідні стилістичні напрямки художнього оформлення православних храмів Одеси: академізм і візантинізм, які об'єднують прагнення до ідеального, вічних цінностей, звернення до позачасового змісту. Узагальнено, що незважаючи на невеликий історичний період існування Одеси (з 1794 року), її церковне мистецтво увібрало у себе спадщину багатовікової художньої культури.

Ключові слова: монументально-декоративне мистецтво, православні храми, собори, монастирі, Одеса, стінопис, іконопис, мозаїка, іконостас, іконографія, візантинізм, академізм.

SUMMARY

Anna Akridina. Monumental and decorative art of Odessa orthodox temples. – the qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the Philosophy Doctor degree in specialty 023 Fine art, decorative art, restoration. National Academy of Culture and Arts Management, Ministry of culture and information policy of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation is the first complex study of Odessa orthodox cathedrals, parish churches, and monasteries monumental and decorative art presented in the world Christian heritage context.

The scientific research objective is an art history analysis of history and current state of Odessa orthodox temples frescoes, mosaics, and iconostasis in synthesis with the architecture.

The relevance of the topic is conditioned by the active restoration of the parish life of the Ukrainian state independence period. The growing of scholars' interest in the country's ancient and modern Christian art suggests the need for a holistic study of Odessa orthodox churches.

The historiography, archival materials, historical sources have been collected and analyzed; the photographs of the exteriors and interiors of the churches have been taken. The visual base of the sources has been systematized in the form of a catalogue (501 positions) based on comparison with world Christian artworks. The great part of the visual material has been introduced into scientific circulation for the first time. Interviews with priests, architects, icon painters, craftsmen provided a documentary basis for the study. The usage of scientific methods set, the leading ones of which are iconological, iconographic, and comparative, contributed to the complex study of the art of Odessa temples, helped in the analysis of the painting programs content features, the stylistics of individual monumental artworks and integral murals ensembles in synthesis with the architectural environment.

The Byzantium heritage and the academic tradition in the decoration of Odessa cathedrals have been investigated. The history and art of the Transfiguration Cathedral (1808) destroyed in 1936 and restored in 1999–2010 have been studied. The artistic and stylistic analysis showed its connection with the European Empire architecture. Likewise the indirect influence of the Renaissance architecture is manifested, in particular St. Paul's Cathedral in Rome. The stylistic unity of the altar ciborium with D. Bramante's Tempietto (1502) has been established. The influence on the volumetric-plastic solution of the architectural frame of the central marble iconostasis of the Renaissance and baroque stylistics is shown. It is indicated that the altar barrier icons created by G. Zhuravsky are influenced by Renaissance, classicism, baroque, and Art Nouveau paintings. It has been proven that in the creation of an artistic image of the temple dedicated to the

Transfiguration of the Lord a significant role is played by the dominant white colour and a large amount of gilding in the interior decor.

The art themes and stylistics of the Transfiguration Cathedral new lower church consecrated in honour of the locally revered saint Innocent (2005) has been studied. It is indicated that the icons and murals were created by O. Rudoy in the linear-planar Palaeologan Renaissance (1261–1453) style, characterized by the aesthetics of exquisite forms and harmony of proportions. It has been concluded that Byzantinism and academism coexist in the Transfiguration cathedral upper and lower churches spaces that establishes a spiritual connection of different epochs.

The art history analysis of the Holy Dormition Cathedral (1855–1869) and Holy Trinity (Greek) cathedral (1804–1808) in Odessa revealed a combination of Western European and Eastern Christian arts. It is shown that the architectural solution of the Holy Dormition Cathedral corresponds to the Byzantine-Old Russian tradition, the Holy Trinity cathedral – to the classicism style. The study of the cathedrals frescoes and iconostasis testifies the dominance of academic painting three-dimensional depictive language. In the murals of both temples the stylistic influence of Art Nouveau has been manifested. It was found that the transept and naves murals of the Holy Dormition and Greek cathedrals have historical or genre easel painting features: the depicted space and time concreteness, a large number of details were transferred to the architecture surface without translation into the monumental art depictive language.

The art theme and style peculiarities of the Odessa parish churches have been investigated in a temporal context. The five historically significant churches in the design of which the adherence to the academic tradition or the heritage of Byzantium is clearly manifested were selected for the artistic and stylistic analysis. It has been established that academicism and Art Nouveau are the stylistic basis of both the ancient design of St. Demetrius of Rostov church created at the end of the 19th century and modern monumental art (early 2000s) of the Holy martyrs Adrian and Natalia church.

The return to Byzantinism in the modern murals of the Our Lady of Kazan, Equal-to-the-Apostles Mary Magdalene, right-believing prince Alexander Nevsky temples has been clarified that testifies to the desire for the origins of Christian art, the pictorial language of which is able to express the depth of spiritual content. It has been noted that a significant part of Odessa parish churches modern murals is determined by the rejection of academic style and stylistic interpretation of various periods' Byzantine art (11th – mid-14th century).

For the first time the four Odessa monasteries monumental and decorative art has been studied. It has been established that the Holy Dormition monastery monumental design singularity is the expansion of the prayer space due to the placement of a large number of mosaic sacred images in the monastic churches exteriors. It has been determined that the theme of the meeting of believers by saints around the portals and along the perimeter of the temples facades acquired special significance in the late XX – early XXI century. Thus, a connection with the compositions of the entrances decoration to the sacred space of the Kyiv-Pechersk Lavra, St. Michael's Golden-Domed monastery, the Pochaev Lavra Holy Trinity cathedral, St. George's church in Plyasheva village of Rivne region.

The impact of the geographical position of the port-city Odessa on the monumental and decorative art peculiarities of St. Elijah and St. Panteleimon friaries, former farmsteads of the eponymous Athos monasteries in Greece, is shown. It has been proven that the designated friaries are symbolic portals on the way to the Holy Mountain. The symbolic basis of the Holy Panteleimon monastery is the image of the ascent of the Holy Mount Athos. It has been manifested in the location of the head church on the upper (third) floor, in the ladder design specificity, and in the interior murals. It is shown that the murals of St. Elias monastery catholicon are focused on conveying the historicity of the Gospel story events. It has been established that the monumental hagiographic scenes and images of saints created by the late 19th century Athos masters in the St. Panteleimon friary are characterized by the combination of iconography canonical foundations with the properties of easel painting. It has been noted that

Odessa friaries are characterized by the presence of the Theotokos image in the iconography of Holy Mountain Abbess, the monasticism Patroness.

It has been determined that in the Holy Archangel-Mikhailovsky convent, where the icon-painting department of the Odessa theological seminary operates, the purposeful development and preservation of the canonical Byzantine art pictorial foundations is observed. The Christian concept of collegiality (sobornost') is expressed in the depictions of holy monks in Odessa monastic churches mosaics and murals which creates the image of joint prayer.

The use of Antiquity motives: meander, a running wave, flowerpots; early Christian symbols: chrism, cross-vine, doves, peafowl, flower garlands; patterns from the 10th–16th centuries manuscripts, Art Nouveau patterns in the temples ornamental decor was established. It has been clarified that the free use of various artistic styles is based on the aesthetic perception of priests and masters. The necessity in competitions organization and expert commissions' formation in order to improve the professional level of modern church art is concluded.

In the monumental and decorative art of Odessa orthodox churches there is a continuation of the 19th century tradition of academic murals creation, in which the images of saints, biblical, and hagiographic subjects are shown with historical concreteness (A. Burbela, I. Kostrov, the Zhadan family). Also features of Art Nouveau style were found which is characterized by a combination of Byzantine iconography and an academic interpretation of shapes (M. Potapov, G. Zhuravsky, M. Potuzhny). It is noted that St. Vladimir's Cathedral in Kiev murals remain a sample of sacred art as it was at the time of its creation.

It was found out that the end of the 20th century was marked by an active revival of the Byzantine heritage in Odessa temple decoration. The generation of icon painters who were attracted to sacred art in the 1990s is characterized by the usage of Byzantine style (O. Rudoy, V. Rudakov, N. Zheltomirska, A. Charin, A. Shelyuto, S. Kravtsov, S. Babienko). Basing on the canon the masters create an artistic interpretation of Byzantine art due to the specifics of the temples space and the need of synthesis.

It has been established that modern materials (acrylic, silicate paints) and technologies (the usage of canvases as the basis of monumental painting; the reverse method of mosaic setting) used in monumental and decorative art creation aimed at accelerating and facilitating the artistic process. It is noted that such a decoration system is inferior to the fresco painting technique and the method of mosaic direct setting, which form an organic, strong connection with architecture.

So, in a consequence of the conducted art history research two leading stylistic trends in Odessa orthodox churches art have been revealed: academicism and Byzantinism which strive for the ideal and eternal values, appeal to the timeless meaning. It is generalized that despite the moderate historical period of Odessa's existence (since 1794) its church art has absorbed the heritage of centuries-old artistic culture.

Key words: monumental and decorative art, orthodox temples, cathedrals, monasteries, Odessa, mural painting, icon painting, mosaic, iconostasis, iconography, Byzantinism, academism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Акрідіна Г. В. Спадщина мистецтва Візантії у мозаїчному оздобленні православних храмів Одеської єпархії. *Сучасне мистецтво*. 2018. Вип. 14. С. 53–62.
2. Акрідіна Г. В. Особливості монументальних розписів В. В. Рудакова і Н. Є. Желтомирської у храмах Одеської єпархії. *Мистецтвознавство України*. 2019. Вип. 19. С. 33–42.
3. Акрідіна Г. В. Монументально-декоративне оздоблення кафедральних соборів Одеської єпархії. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. 2020. Вип. 30. Т. 1. С. 16–23.

4. Тарасенко А. А., Акрідіна Г. В. Іконостаси Спасо-Преображенського кафедрального собору Одеської єпархії. *Art and Design*. 2020. № 2. С. 114–128.

Стаття у науковому періодичному іноземному виданні

5. Akridina A. V. The monumental decoration of St. Panteleimon and St. Elias monasteries in Odessa. *The European Journal of Arts*. 2020. № 1. Pp. 3–7.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Акридіна А. Роспись Свято-Троїцького собора в Одессе. *Четверті Платонівські читання: тези доп. міжнародної наук. конф.* Київ, 2017. С. 11–12.
7. Акридіна А. Декоративно-монументальное украшение Нижнего храма Спасо-Преображенского собора в Одессе. *П'яті Платонівські читання: тези доп. міжнародної наук. конф.* Київ, 2018. С. 10–11.
8. Акридіна А. Мотив предстояния святых в монументальных росписях храма-крещальни святого Вячеслава Чешского Одесской епархии. *Шості Платонівські читання: тези доп. міжнародної наук. конф.* Київ, 2019. С. 12.
9. Акридіна А. Росписи В. В. Рудакова и Н. Е. Желтомирской в храмах Одессы. *Искусство и жизнь: материалы 21-й международной науч.-практ. конф.* (2018). Одеса: Одеський Будинок-Музей ім. М. К. Реріха, 2019. С. 6–23.
10. Акрідіна Г. Мозаїчне оздоблення храму Святої Блаженної Матрони у Свято-Успенському патріаршому чоловічому монастирі в Одесі. *Сьомі Платонівські читання: тези доп. міжнародної наук. конф.* Київ, 2020. С. 15–16.
11. Акрідіна Г. Відродження техніки фрески. *Восьмі Платонівські читання: тези доп. міжнародної наук. конф.* Київ, 2021. С. 13–14.

Публікація, що додатково відображає результати дисертації

12. Акридина А. В. Преемственность иконописной традиции. *Проблемы теории и истории архитектуры Украины*. 2017. Вып. 17. С. 230–234.